

تاریخ و سنت مسجد

نویسنده: Hayat Salam-Liebich
ترجمه علی نقی خدایاری

مدخل مسجد در دایره‌المعارف دین (Encyclopedia of Religion) شامل دو بخش است. در بخش اول تاریخ، آداب و رسوم و کارکردهای مسجد و در بخش دوم نماها و ویژگی‌های معماری مساجد بررسی شده است. نوشتار حاضر برگردان بخش نخست این مدخل و شامل چهاربخش است. در بخش نخست واژه‌شناسی مسجد و در بخش دوم، تعریف مسجد از منظر حدیث و فقه آمده است. بخش سوم شامل مناصب مربوط به مسجد و بخش آخر درباره نهادهای وابسته به مسجد است. گفتنی است مطالب داخل پرانتز از نویسنده مقاله و مطالب پانوشته‌ها از مترجم است. نیز تاریخ‌های میلادی به هجری تبدیل شده است. امید است این مقاله که شامل اطلاعات و گزارش‌های سودمندی درباره تاریخ مسجد و کارکردهای گوناگون آن است مورد استفاده خوانندگان محترم قرار گیرد.^۱

---

¹ . برای مطالعه درباره احکام و آداب مسجد از دیدگاه فقه و حدیث بنگرید به: مختلف الشیعة، ج ۳، ص ۹۲ به بعد؛ تذکرة الفقهاء، چاپ جدید، ج ۲، ص ۴۲۲ به بعد؛ جواهرالکلام، ج ۱۴، ص ۶۹ به بعد؛ وسائل الشیعة، کتاب الصلاة، ابواب احکام مساجد.

این مقاله کارکردهای مذهبی و سیاسی مسجد را به عنوان کانون عبادت مسلمانان مورد مطالعه قرار می‌دهد. مسجد اساساً مرکزی برای عبادت دسته‌جمعی است؛ جایی که مسلمانان در آن مراسم عبادی برگزار می‌کنند. همچنین مکانی که به لحاظ تاریخی برای امور سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در آن گرد می‌آیند.

واژه مسجد

نام: واژه mosque انگلیسی شده واژه فرانسوی mosque است که از mezquita اسپانیایی و آن هم از مسجد عربی، به معنای جایی که يك فرد در آن (در پیشگاه خدا) سجده می‌کند، گرفته شده است. واژه مسجد (به همین شکل در فارسی، اردو و ترکی) پیشتر در زبان آرامی یافت شد که برای اشاره به مکان‌های مقدس نبطیان و حبشیان به کار رفته بود. این واژه همچنین يك واژه متداول در عربی پیش از اسلام است. واژه مسجد به طور مکرر در قرآن به کار رفته است (بقره: ۱۴۴؛ توبه: ۱۷ و ۱۸، ۱۰۷ و ۱۰۸؛ حج: ۴۰، جمعه: آیه ۱ (؟)؛ جن: ۱۷). مسجد معمولاً در قرآن برای اشاره به مکان‌های مقدسی که خداوند در آنها عبادت می‌شود، به کار رفته، اما به يك نوع ساختمان اسلامی - بخصوص گونه جدید - اشاره ندارد. هرگاه يك شناسایی دقیقاً اسلامی، مورد نیاز بوده، این اصطلاح در ساختی مرکب مانند مسجدالحرام در مکه یا مسجدالاقصی در بیت‌المقدس به کار رفته است.

يك حديث معروف خاطر نشان می‌کند که هر جا فردی نماز می‌گزارد يك مسجد است^۲ و بنابراین، وجود يك ساختمان اسلامی را «برای تحقق مسجد» غیر ضروری می‌شمارد.

به هر روی، تمام مسلمانان موظفند که هفته‌ای یکبار در ظهر جمعه به‌طور دسته‌جمعی نماز به جای آورند. همزمان آن‌ها نسبت به جانشین پیامبر سوگند وفاداری یاد می‌کنند. مسجد بزرگی که در آن جماعت عبادت کنندگان برای عبادت روز جمعه حاضر می‌شوند، مسجد جامعه، یا مسجد جمعه یا مسجد جامع (مکان اجتماع) نام می‌یابد که معمولاً به اختصار جامع گفته می‌شود.

بعدها واژه جامع به مساجد بزرگ اجتماع، جایی که خطبه جمعه در آن ایراد می‌شود، اختصاص یافت، در حالی که واژه مسجد به مساجد کوچک خاص نماز روزانه اشاره دارد (به استثنای مسجد مکه و مدینه و بیت المقدس که نام‌های سنتی قرآنی خود یعنی مسجد را حفظ کرده‌اند). این تمایز هنوز آشکارا در ترکیه مشاهده می‌شود که در آنجا هر يك از اصطلاحات خاص جامع و مسجد به‌طور صحیح به کار می‌رود.

تعريف مسجد

کارکرد مسجد به وسیله *ابن تیمیه* فقیه سده هفتم، جمع‌بندی شده که شاید بهترین جمع‌بندی باشد. او مسجد را به عنوان «يك مکان اجتماع که در آن نماز اقامه و امور عمومی اداره می‌شود» تعریف می‌کند. به تعبیر ساده، مسجد يك ساختمان به اندازه کافی بزرگ است که جماعت مؤمنان را در

---

². ر.ک: صحیح مسلم، ج ۲، ص ۶۳ م.

بر می‌گیرد و از يك محل سرپوشیده برای نماز و يك مکان روباز برای اجتماعات تشکیل شده و به سمت قبله ساخته شده است. ساختار مسجد - به رغم پیشرفت‌های زمانی و اسلوبی و تنوع‌های منطقه‌ای - از نظر لوازم ضروری آن بدون تغییر باقی مانده است. تمام مساجد بر يك محور به سوی مکه - کانون توجه در نماز که در قرآن (بقره: ۱۳۹) مقرر شده - ساخته شده‌اند. آن‌ها همگی يك سالن به موازات دیوار قبله (به سمت مکه) دارند، که در آن بر يك پایه مساوات، مردان مسلمان اعم از غنی یا فقیر، شریف یا حقیر در صف‌هایی می‌ایستند تا نمازهایشان را پشت سر امام بجای آورند. زنان که از ایشان خواسته می‌شود نمازهایشان را در خانه بخوانند، می‌توانند در مساجد خاصی شرکت کنند، اما از آنان خواسته می‌شود که از مکان جداگانه‌ای که مخصوصا با پرده برای آن‌ها جدا شده، استفاده کنند. افزون بر این، مسلمانان تمام مذاهب فقهی چهارگانه اهل سنت (شافعی، حنفی، مالکی و حنبلی) به يك مسجد می‌روند. از سوی دیگر، مسلمانان شیعه در مساجد خاص خود نماز می‌گذارند.

نشان‌های مسجد

ساختمان مناسب مسجد شماری نشان‌های اختصاصی دارد که آن را با لوازم ایمان می‌شناساند: در بیرون، يك منبع آب برای وضو آماده شده که مسلمانان می‌توانند با طهارت عبادی نماز بخوانند، و يك مناره در خدمت فرا خواندن مؤمنان برای نماز است. در حالی که در درون، يك طاقچه خالی کوچک (محراب) در مرکز دیوار قبله، سمت نماز را نشان می‌دهد، و در مساجد همگانی جمعه (جامع‌ها) يك منبر در سمت راست

محراب برای پیشوای نماز (خطیب) قرار گرفته تا خطبه خود را ایراد کند. دیگر مشخصه‌های اختیاری، عبارت از يك محل سربسته برای حاکم (مقصوره)، يك سکو برای خواننده «جهت دادرسی» (دکه)، و يك ميز خطابه برای قصه‌گو (کرسی) است.

براین نکته باید تأکید ورزید که مسجد منحصرًا يك مکان مذهبی نیست، بلکه صحن مساجد مانند میدان عمومی یونان باستان یا مکان اجتماعات روم، مکان مطلوب برای گردهمایی عمومی است، که در آن، خطبه جمعه همواره مسائل سیاست، جنگ و مذهب را مورد توجه قرار داده است، و همین طور جمعیت برای خلفا و والیان ابراز احساسات نموده‌اند، قاضیان جلسه دادگاه تشکیل داده‌اند، بیت‌المال نگهداری شده و امر تعلیم دایر بوده است. مسجد بر خلاف يك کلیسا، نه تنها خدمات مربوط به ازدواج‌ها و تولدها را ارائه نمی‌دهد، که اسلام آیین اعتراف و مراسم پذیرش به عضویت مسجد را هم مقرر نکرده است.

مناصب مسجد

از نظر تاریخی، مساجد از راه اموال اهدایی (وقف)، تأمین هزینه شده‌اند که از سوی يك متولی (ناظر) اداره می‌شود که به مدیریت منابع مالی مسجد و تعیین هیأت (امنا) آن نیز نظارت می‌کند. از آنجا که اسلام کشیش و آیین عبادت کلیسا ندارد، مقامات مسجد کم شمار بوده و وظایف آنها ساده و روشن است.

۱. امام یا پیشوای نماز، مهم‌ترین منصوب است. در صدر اسلام، حاکم خود این وظیفه را به عهده می‌گرفت. او رهبر حکومت، فرمانده جنگ و امام جماعت بود. در روزگار عباسیان، زمانی که خلیفه به مدت

طولانی نمازها را به طور منظم برگزار نمی‌کرد، يك امام جماعت حقوق‌بگیر منصوب شد. در حالی که هر مسلمان سرشناس یا تحصیل کرده می‌تواند افتخار امامت نمازها را داشته باشد، هر مسجد مخصوصاً مردی را که در موضوعات الهیات بسی ماهر است، نصب می‌کند تا در مقام امامت مسجد انجام وظیفه کند. او مسؤولیت فعالیت‌های مذهبی مسجد را بر عهده دارد و وظیفه اوست که پنج بار در روز در جلوی محراب نماز گزارد.

وظیفه امامت جماعت برای يك امام که معمولاً شغل دیگری مانند قضاوت، آموزگاری، یا مغازه‌داری دارد، يك حرفه نیست و این عنوان دایر مدار شغل است نه شخص.

۲. خطیب یا واعظ جمعه، نیز يك منصوب مذهبی است. این شغل بسان امامت جماعت به تدریج از زمانی شکل گرفت که خلیفه عباسی به مدت طولانی خطبه‌های جمعه را ایراد نکرد. مردی تحصیل کرده در موضوعات دینی، منصوب گشت تا نماینده حاکم باشد. اغلب، قضات به عنوان خطیب برگزیده می‌شوند و این شغل معمولاً موروثی است. در مساجد بزرگ شماری خطیب منصوب شده‌اند تا به یکدیگر کمک کنند. در حالی که در مساجد کوچکتر وظایف خطیب و امام می‌تواند تلفیق شود. در کنار خطیب، واعظ وقاص «قصه‌گو» به عنوان مبلغ ارشادگر، به طرز متفاوت فعالیت می‌کنند.

۳. مؤذن نمازهای پنجگانه روزانه و عبادت ظهر جمعه را به مؤمنان اعلام می‌کند. بر طبق سنت، اذان (اعلام) در نخستین سال آغاز دوره اسلامی وضع شد. بلال حبشی برده آزاد شده پیامبر (مشهور در داشتن صوت دلنواز)، نخستین مؤذنی بود که مؤمنان را به نماز فرا خواند.

در آغاز مؤذنان از بالای مسجد فرا می‌خواندند، تا اینکه اذان به سرعت يك جایگاه رسمی در مأذنه (مناره) به دست آورد. تا قرن بیستم مؤذن روزی پنج بار بر فراز مناره می‌رفت تا فراخوان نماز را ندا دهد.^۳ اما با رواج بلندگوهای الکتریکی و اذان‌های ضبط شده، هنر خیلی پیشرفته مؤذن دیگر ضروری نیست. مؤذنان که منصبشان گاه موروثی بوده، تحت رؤسای «مسجد» سازماندهی می‌شوند که در اهمیت پس از امام قرار دارند. مؤذنان همچنین در مواردی وظیفه موقت را انجام می‌دهند؛ یعنی اخترشناسی که قبله را تعیین می‌کند. **نهادهای:** در صدر اسلام احداث مسجد، به عنوان وظیفه حاکم تلقی می‌شد، اما با گسترش اسلام، والیان شهرها این نقش را به عهده گرفتند و تابع افراد غیردولتی بودند. ساختن مساجد، يك وظیفه دینی و اجتماعی شمرده می‌شود؛ يك حدیث گزارش می‌کند که پیامبر فرمود: «هر کس مسجدی بسازد، خداوند يك خانه در بهشت برای او بسازد».^۴ و از باب اظهار شهرت و اعتبار «از سوی بانیان»، شمار مساجد به نحو شگفت‌انگیزی افزایش یافته است. برای نمونه گاهشماران و مسافران سه هزار مسجد برای بغداد سده چهارم، دویست و چهل و يك مسجد برای دمشق در سده هفتم و دوازده هزار مسجد برای اسکندریه در سده هفتم، گزارش می‌کنند.

کارکردهای مختلف مسجد

³ . پنج بار اذان گفتن ناظر به سنت عامه است. شیعیان روزی سه بار اذان می‌گویند. م

⁴ . الكافي، ج ۳، ص ۲۶۸، ح ۱؛ سنن الترمذی، ج ۱، ص ۲۰۰، ح ۳۱۸ م.

مسجد افزون بر کارکردهای دینی و سیاسی، همواره به عنوان يك کانون فعالیت اجرایی، حقوقی و آموزشی خدمت کرده است. در حالی که کار اصلی حکومت (اسلامی) بی‌درنگ پس از شروع، از مسجد به دیوان یا مجلس مخصوص انتقال یافت، انجام امور مربوط به دارایی عمومی در مسجد باقی ماند و خزانه عمومی (بیت‌المال) در آنجا نگهداری شد. بدین‌سان در عصر پیامبر، مسائل حقوقی در مسجد حل و فصل می‌شد.^۵ در همان اوایل - سال ۲۲۲ و ۲۳ هجری - قاضی فسطاط، جلسات خود را در مسجد برگزار کرد و در قرن چهارم نایب قاضی دمشق يك رواق ویژه در صحن مسجد «بنی‌امیه» به خود اختصاص داد.

زمانی که قضات به طور رسمی به محاکم قضایی منتقل شدند، مسجد به صورت مرکز مطالعات حقوقی باقی ماند. سرانجام مسجد از طریق درس محافل (حلقات) که به طور سنتی در صحن مساجد برپای ستون‌ها گرداگرد معلمان جمع می‌شدند، به‌عنوان پایدارترین مرکز آموزش در اسلام ایفای نقش کرده است. برخی مساجد مانند مسجد‌المنصور در بغداد یا مساجد اصفهان، مشهد، قم، دمشق، و قاهره مرکز فراگیری علم برای متعلمان از سراسر دنیا شدند. تعلیم در مساجد، حتی پس از گسترش مدارس که در آن‌ها آموزش دایم، مورد تأیید دولت و با هزینه دولت عرضه می‌شد، ادامه یافت. در دوران معاصر، کارکردهای سیاسی، اجرایی، اجتماعی و آموزشی مسجد عمومی، از سوی نهادهای تخصصی کنترل می‌شود.

---

⁵ . گزارش‌های متعددی از قضاوت‌های امیرمؤمنان علیه‌السلام در «دکه‌القضاء» جامع کوفه در دسترس است.